

Nemez.

A szó eredetét tisztázta TOMASCHEK VILMOS (Sitzber. Wien XCVI, 796, CXVII, 49), MUNKÁCSI BERNÁT (ÁKE. és KSz. IV, 380) és JACOBSON HERMANN (Arier und Ugrofinen 95). Mindazonáltal az a nézetem, hogy azokat a kérdéseket, amelyek e szóhoz fűződnek, e nagyérdemű tudósok részben nem merítették ki, részben pedig nem domborították ki. Különösen két kérdésre akar e cikkecske reá mutatni, amelyeknek — azt hiszem — elvi jelentőségük lehet.

A magyar *nemez* már a legrégebb emlékeinkben is megvan (vö. BesztSzój., SchlSzój., OklSz., NySz.), s nem kétséges, hogy megvolt már a honfoglalók nyelvében is. Ma talán már csak az irodalomban él (l. CzF., MTsz.), a régebb adatokból azonban az látszik, hogy a szónak nagy lehetett a használata, mert a vele jelölt posztó erősen használt cikk volt.

A *nemez* végső forrása nézetem szerint tisztázva van, mégpedig olyan értelemben, hogy a szó az iráni (perzsa) nyelvre megy vissza. A közép-perzsában: a pehleviben *namat* a. m. 'grobes tuch' (l. HORN, NeupEty. 233), az új-perzsában meg *namad* (alakv.: *namand* CodCum., *nemed* ZENKER 919, HORN i. h.; *nämäd* HÜBSCHMANN, Etym. der osset. Spr. 129; ? *namat* Sitzber. Wien CXVII, 1, 49, ÁKE. 83) a. m. 'filz; grober stoff; teppich'. A perzsa szó a *nam-* 'schlagen' ige *-ta* képzős participiuma (ó-iráni, ó-perzsa alakja tehát **namata*) s jelentése: 'das geschlagene → das gestampfte' (l. TOMASCHEK i. h.); megerősíti ezt, hogy a *nemez*-t egyes szótárak (l. PP., MENINSKI) 'lana coacta, pannus coactilis'-nak, azaz 'összevert gyapjú(posztó)'-nak (CzF. is) értelmezik, ami teljesen megfelel készítése módjának (más magyarázat a szó eredetéről SALEMANN, l. ÁKE. 651, HORN, NeupEty. 233).

A perzsa szó, mint műveltségi elem közvetve vagy közvetlenül több nyelvbe belekerült; így: oszmánli-török *nemed* 'vêtement d'étoffe grossière; feutre' BIANCHI II, 1137, MENINSKI (a perzsából) | oszét *nimät* (máskép: *nimät*, *nimäd* MILLER W., Die Spr. der Osseten 9, 92; *nimet*, *nimat* HÜBSCHMANN, Etym. der osset. Spr. 129) 'filzmantel; filz' (MILLER i. h. szerint török közvetítéssel, HÜBSCHMANN i. h. szerint a perzsából) | afghán *namd* (idézve PATKANOV: NyK. XXXI, 160; másunnan nem tudom igazolni; más iráni nyelvekben *ij* stb. a. m. 'filz' Sitzber. Wien XCVI, 806, s valószínű, hogy nem eredeti iráni örökség) | szanszkrit *namata* 'filz' HÜBSCHMANN i. h. és PersStud. 102 (szerinte a perzsából; vö. hindusztáni *namda* 'filz') | georgiai *nabadi* 'fizmantel' HÜBSCHMANN i. h.

Kétségtelen, hogy a közölt szavak végső forrása az iráni

nyelvek perzsa ágában: a perzsában van, amint ezt már fentebb érintettem.

A perzsa szó átkerült a finnugor nyelvekbe is. Ezek közül a magyaron kívül a következőkben van meg: zürjén *namöd* 'fusslappen, fusszeug' WIED. (innen ÁKE. 482, KANNISTO, Zur Gesch. 13); permi *namot* 'fusslappen' GENETZBÖL ÁKE. 482 | osztyákIrt. *nāmet* NyK. XXXI, 160 (alakv.: *nāmat* Ethnogr. V, 139; É. *nāmél* uo., NyK. XXXI, 160, *nāmīl* NyK. XXVIII, 167; Kond. *nāmāt* PAAS.—DON.; Jug. *nāmāt* uo.) 'filz' | vogulÉ. *namēt* 'kapcaharisnya, rövidszárú nemezkapca' Ethnogr. V, 139, ÁKE. 482; K. *nēmēt* 'filz' uo.; T. *nīment* 'ua.' NyK. XXVIII, 167; FL. *nāma't* 'aus tuch genähte socken' KANNISTO, Zur Gesch. 13; AHLQVISTBÓL: *neament* 'filz' PAAS.—DON.

Előáll a kérdés, mi e finnugor: zürjén, vogul, osztyák, magyar szavak egymáshoz való viszonya.

MUNKÁCSI a finnugor nyelvekbeli szavak végső forrását a perzsa nyelvben látja; egymáshoz való, valamint az átadó nyelvhez való viszonyukról határozottan nem nyilatkozott (l. ÁKE. 482). A magyar *nemez*-ről azonban azt írta (l. Ethnogr. V, 9, 139, KSz. IV, 380), hogy hangalakja új-perzsa nyelvi eredetre mutat (ismétli JACOBSONH i. m.) SIMONYI: Nyr. XXXI, 34). Kissé mást mond a *nemez* szóról SIMONYI a MNyelv² 78. és az UngSpr. 63. lapján. Szerinte a *nemez* szó a magyarban török közvetítéssel került perzsa jövevény. GOMBOCZ SIMONYI német művének ismertetésében kételkedik abban, hogy a *nemez*-nek volna köze a perzsa *namad*-, *nāmād*-hez, és hozzáteszi, hogy ha van köze, csak „rég, ugorkorbéli árja jövevény lehet“ (MNY. V, 28). De „A vogul nyelv idegen elemei“ c. értekezésében GOMBOCZ a vogul szavakat még az oszmánli-török *nemed*-en keresztül szintén a perzsa *nemed* 'feutre' szóval veti egybe (NyK. XXVIII, 167).

Amint fentebb említettem, a magyar *nemez* és az idézett finnugor szavak végső fokon másból, mint a perzsa (közelebb-ről l. alább) szóból nem eredhetnek. Kétségtelennek tartom azt is, hogy a zürjén *namöd*, permi *namot* és a magyar *nemez* közvetlenül nem függhetnek össze. A finnugor alapnyelv korában átvett *száz*, *méz* szavak szóvégi *z*-je ugyanolyan úton fejlődött, ahogyan a *nemez* szó *z*-je, már pedig a permi nyelvekben a *száz*: *šo*, *šu*, a *méz*: *ma*, *mu*, azaz a magyar *z*-nek *Ō* felel meg. Így a *nemez* szóban sem felelhet meg — közös fejlődés esetén — a zürjénben a *-d* a magyar *z*-nek.

Hogy a vogul, osztyák és a magyar szó összehozható-e egy egységes ugorkorbéli alapakra, az nagyon is kérdéses. Erről ugyan csupán GOMBOCZ nyilatkozott, amikor a szót ugorkorbéli jövevénynek, esetleg eredeti szónak jelentette ki, mégis abból, hogy PAASONEN az osztyák nyelv török jövevény-szavairól írt értekezésében nem említi (l. FUF. 81—137),

továbbá abból, hogy a PAASONEN—DONNER-féle OstjWb.-ban az osztyák, vogul és magyar szó mellett nincs jelezve az eredet, azt következtetem, hogy PAASONEN a vogul, osztyák és magyar szót etimológiai tekintetben talán szoros kapcsolatban állónak tarthatta.¹ Az én nézetem szerint a szó az iráni: perzsa nyelvi alakoktól elválaszthatatlan, s úgy látom, hogy az ugor nyelvek szavai ugorkorbeli, tehát ugor alapszavai alapon egymással össze nem tartozhatnak. Ellene szól az ugor nyelvekbeli szavak szóvége, s ellene a magyar szó palatalis hangrendje. Nézetem szerint a magyar *nemez* a magyar nyelv külön életében történt iráni (perzsa) nyelvi átvétel.

Az átvétellel kapcsolatban ezek a kérdések tisztázandók: 1. A magyar szó szóvégi *-z*-jének eredete. — 2. A magyar szó palatalis hangrendje.

A magyar szó szóvégi *-z*-jére eddig csupán MUNKÁCSI hívta fel a figyelmet; szerinte a magyar *-z*-nek perzsa *-d* felel meg (Ethn. V, 9, 139, KSz. IV, 380, AKE. 482). A megfelelést én is igen fontosnak tartom, s magyarázni csak kétféleképpen tudom.

Mondhatjuk azt, hogy a *nemez* szóban ugyanaz a megfelelés van, amelyiket a *kéz*, *ház*, *víz*, *száz*, *méz* szavaknál ismerünk. Ez esetben az általánosan elfogadott elmélet alapján azt kell mondanunk, hogy a *-z* a *nemez* szóban is a $t \rightarrow d$ váltakozás gyenge fokának folytatója. Lehet azonban a magyar *-z*-ről másképp is gondolkoznunk. Az iráni, ó-perzsa, avesztai *t*-nek magánhangzók közt, valamint *n* és *r* utáni helyzetben a mai perzsában, valamint az oszétben *d* a folytatója; vö. m. *hid*: av. *haetuš*, oszét *xed*, *xid* 'brücke' | m. *kard*: av. *kareta* 'messer', pehlevi *kārt*, új-p. *kārd* 'messer', oszét *kard* 'schwert, säbel' | ó-p. *pitar* 'vater', av. *pitar*, pehl. *pit*, *pitar*, új-p. *pider*, oszét *fid*, *fidü* (pontusi görög feliraton személynévként Φίδας) | m. *száz*: av. *satam*, pehl. *sat*, új-p. *sed*, oszét *sädü* (vö. krími gót *sada*) | vog. *vöt* 'szél', oszty. *vöt* (*wöt*, *wät* PAAS.—DON., *vät* BEKE) 'szél': av. *vātā*, pehl. *vāt*, új-p. *bād*, oszét *vad* 'sturm' l. JSFOu. XVII, 4, 32 stb.

A perzsa—oszét $t > d$ változásról az a nézet van, hogy δ -n, tehát spiranson keresztül történt, s hogy a Kr. u. IV., illetőleg V. sz.-ban már be volt fejezve (l. HÜBSCHMANN, PersStud. 189—91, 273, PAULY—WISSOWA, Realenc. *Alikadra* a.; az oszétre vö. a pontusi görög feliratok Φίδας adatát, ahol a görög δ =explosiva *d*, l. MILLER, Die Spr. der Osseten 6).

¹ De csak talán, — mert az OstjWb.-ban más iráni eredetű osztyák szónál (pl. a *wöt*-nál) sem jelzi az iráni eredetet.

A pehlevi *namat* és az új-perzsa *nāmād* között volt tehát egy δ -vel, azaz inter-*v.* postdentalis zöngés spiranssal hangzó alakváltozat, s a magyar *-z*-vel hangzó *nemez* alak ennek lehetne az átvétele. A *-z* benne hanghelyettesítéssel lett $-\delta$ -ból.

A pehlevi *namat* és az új-perzsa *nāmād*, *nemed* között a vocalismus tekintetében az a különbség, hogy a régiebb alakban *a*, az újabb alakban meg *ä* (*e*) hang van. Tudvalevő dolog, hogy az avesztai, ó-perzsa, közép-perzsa *ä*-val szemben az új-perzsában és az oszétben az esetek túlnyomó részében *ä*, *e* hang van; vö. av. *aspa-* 'pferd', ó-p. *aspa-*, pehlevi *asp*, új-p. *esp*, *esb*, oszét *äfsä*, *yäfs* 'stute' | ó-p. *amiy* 'ich bin', új-p. *em* 'ua.' | av. *hazaŋra-* 'ezer', ó-p. **hazahra-*, pehl. *hazār*, új-p. *hezār* (a krími gótban: *hazer*), az oszét szóra l. alább az 'AZapiwv személynevet | av. *dasa* 'tíz', pehl. *dah-*, új-p. *deh*, oszét *des*, *däs*, *däs* | av. *sata-* 'száz', pehl. *sat*, új-p. *sed*, oszét *sädä*, *säde*, *sade* (a krími gótban *suda*) stb.

A magyar *nemez*, úgyszintén a magyar *ezer* szó szempontjából ez az $a > ä$, *e* fejlődés igen fontos. A magyar *nemez* is, *ezer* is nem válhatott volna palatalis hangrendű szóvá, ha az átadó nyelvben *e* szavakban $a—a$, illetőleg $a—ä$ hangzott volna. A *nemez* csakis egy iráni nyelvi **nāmāt*, vagy **nāmād* átvétele lehet.

Közfelfogás szerint az $a > ä$, *e* fejlődés a perzsában a IX. századnál, tehát az új-perzsa nyelvi korszaknál nem régiebb. Úgy látszik azonban, hogy a fejlődésre az iráni nyelvekből, így az oszétből vannak régiebb adatok is. A pontusi görög feliratok iráni tulajdonnevei között ugyanis találunk az iráni *ä* helyén görög α -val és görög ϵ -vel írott alakokat is. Így MILLER e feliratok 'AZapiwv nevével azt bizonyítja (l. *Žurnalъ min. nar. prosvj.* 1886. évi okt.-i füzet 255. l. Szent-Pétervár), hogy egykor az oszétben is megvolt az iráni 'ezer' jelentésű *hazār*, mégpedig **azār* alakban (ma oszétül 'ezer' = *min* < török *biñ*, *ming* és *däs sädi* 'tíz száz', l. HÜBSCHMANN, *Etym. der osset. Spr.* 128, MILLER, *Spr. der Osset.* 49). Bár α -val jelöltek a görögök idegen nyelvi *ä*-t, *e*-t is, az 'AZapiwv-ra mégsem foghatjuk rá, hogy 'A-ja az *ä* hang jelölője. Biztos példák azonban a pontusi görög feliratok személynevei közül: 'εζδαρος és 'εζδραρος. E nevek MILLER szerint (l. id. *Žurnalъ* 242. l. és *Die Spr. der Osset.* 6, VASMER, *Unters.* 41) összetételek, előtagjuk 'εζδ-, amelyet MILLER a következő iráni szóval azonosít: av. *yazeta-* 'verehrungswürdig', pehl. *yazd*, új-perzsa *yezdān*, *yäzdān* 'gott' (többes genit. *yazatanam*-ból, l. MILLER i. h., HORN, *Grundriss der neup. Etym.* 33, 252, SCHMIDT József; EPhK. XXVII, 697). E példában tehát egy korai, nyilván a Kr. u. III—IV. századból való adatunk van az $a > ä$, *e* változásra. Egy Kr. u. IV—V. századi közép-perzsa vagy oszét **nāmāt*, **nāmād* (illetőleg **azār*) alak tehát nem épen lehetetlen.

A *nemez*-ről itt közölt fejtegetéseimmel semmi más céloom nem volt, mint az eddigieknél kissé határozottabban rámutatni e szóban levő fontos tanulságokra. A cikk azt is akarja szemléltetni, hogy honfoglalás előtti jövevényszavaink közül az irániaknak szigorú hangtörténeti alapon való tárgyalására égető szükségünk van.

MELICH JÁNOS.

Latin jövevényszavaink hangtana.¹

Spiransok.

Interdentalis spiransok.²

Latin *s*.

A lat. *s* interdentalis sibilans; mindig zöngétlen. A zöngétlenséget bizonyítják a román nyelvek, melyekben a szókezdő *s* (összetételben is) mindig zöngétlen. A zöngésülés csak azokban a nyelvekben állott be (észak-ol., fr., port.), amelyekben bizonyos helyzetben minden lat. mássalhangzó zöngéssé válik.

A román nyelvekben a szókezdő *s* általában megmarad, az intervocalicus *-s-* az oláhban, köz-ol.-ban, sp.-ban zöngétlen, a többiben zöngés. E mellett az általános megfelelés mellett van azonban több román nyelvben a lat. *s*-nek *š*, illetőleg pontosabban palatalis *š*-féle hangmegfelelése is. Ilyen *š* van a lat. *s* helyén minden esetben az észak-ol.-ban (vö. ML., Gram. I, 340) és Franciaország délkeleti nyelvjárásaiban (uo. 341).³ Bizonyos helyzetekben azonban az egész olaszágban és más nyelvekben is előfordul *š* a lat. *s* helyén; így az ol.-ban *i* előtt (vö. GRÖBER I, 364), továbbá az *sc* és *x* hangkapcsolatban *e* és *i* előtt (uo. 533—4). — Vannak azonban jelek arra is, hogy a francia tővégi és szóvégi *s*, mely a XIII. sz. óta nem hangzik, *š* v. *š* fokon keresztül tűnhetett el. Ezt bizonyítják ófr. jövevényszavaink (*botos*, *Lajos*, *Páris*), melyeknek az *š*-se alapján az átadó nyelvben csak *š* v. *š*-et lehet feltenni (vö. MNy. X, 392).

A magyarországi latinságban az *s*-et, úgy látszik, általában *š*-nek olvasták. Régi nyelvtaníróink közül KOMÁROMI CSIPRÉS GYÖRGY a Hungaria Illustrata-ban (1655.) ezt mondja: „*s*. Sonat *s* durum, ut *figma* graecorum, ut *ventus*, *linus*. /*z*. Sonat *f* tenue et molle per *fibilum* efferendum ut *foenum*.” (CorpGram. 345.) A lat. *s*-nek *š* hangértéke mellett szól helyesírásunknak az a sajátsága, hogy a legtöbb európai népétől eltérően az *s* betűvel az *š* hangot jelöljük. Legfontosabb bizonyíték azonban jövevényszavaink megfelelése.

¹ L. MNy. XXVI, 45—53, 118—24, 189—200, 276—284.

² Vö. LINDSAY 116; SEELMANN 302.

³ Ugyancsak *š* van minden helyzetben az albán nyelv lat. elemeiben is (vö. GRÖBER I, 817).